

ХАЛҚАРО МАДАНИЙ АЛОҚАЛАР ТИЗИМИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ

Ахмедов Жалол

*Жиззах политехника институти
“Ижтимоий фанлар” кафедраси
ўқитувчиси.*

Аннотация: Мазкур мақолада ҳозирги кунда «Марказий Осиё» деб юритилиб келинаётган географик ҳудуднинг халқаро маданий алоқалар тизимида тутган ўрнининг баъзи жиҳатларига илмий жиҳатдан ёндошилган. Марказий Осиё қадим давлардан бўён жаҳоннинг энг йирик тарихий ва маънавий-маданий меросга эга бўлган салоҳиятли ҳудудларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли унинг шонли тарихини ўрганиш доимо тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келган.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, маданият, сиёсий-географик ҳудуд, тарих, эллинизм, антик давр, Буюк ипак йўли, цивилизация.

Сўнгги вақтларга келиб барча илмий-оммабоп адабиётларда ва бошқа географик-сиёсий маълумотномаларда “Марказий Осиё” атамаси кенг қўлланилмоқда. Шу ўринда бу атама сиёсий-географик тушунча бўлиб, бугунги кунда минтақага Қозоғистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғиз Республикалари киради.

Қадимги давр ва ўрта асрлардаги турли ҳудудлар ўртасида олиб борилган кенг қўламли мулоқотларда ижтимоий-сиёсий ва маданий-ғоявий жараёнлар алоҳида ўрин тутати. Айрим ҳолларда ғоявий-маданий таъсир натижалари сиёсий-иқтисодий таъсирларга қараганда кўпроқ ўзгаришларни келтириб чиқарганлигини кузатишимиз мумкин. Илк маданий алоқалар натижасида турли хўжалик соҳаларидаги ютуқлар, технологик янгиликлар ҳам босқичма-босқич тарқалиб, бу жараён цивилизациянинг дастлабки марказларининг пайдо бўлишига олиб келган асосий омиллардан бири бўлганини Қадимги Шарқ цивилизацияси марказлари мисолида кўриш мумкин [1].

Турли кўринишлардаги ижтимоий-иқтисодий ва табиий-географик омиллар сабабли маданий тараққиёт ер юзининг турли минтақаларида турлича ривожланиб, бу ҳолат, бир томондан, илк цивилизациялар ва уларнинг перифериялари (чекка ҳудудлари) пайдо бўлишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан, барча тарихий давларда маданий алоқаларга бўлган эҳтиёжни сақлаб турарди. Цивилизация марказларининг чекка ҳудудларга маданий таъсири иқтисодий-маданий ҳаётнинг турли соҳаларидаги янгиликлар ва ютуқларнинг тарқалишига олиб келган асосий фактор сифатида тарихнинг энг қадимги давларидан бошлаб муҳим ўрин тутиб келди. Шу ўринда ҳар қандай маданият ривож, биринчи галда, ички сабаблар билан белгиланишини таъкидлаб ўтиш керак. Чунки ҳеч қайси қабила ва халқ четдан олиб келинган иқтисодий-маданий янгиликларни, агар улар бу янгиликларни қабул қилиб олишга тайёр бўлмасалар, ўзлаштира олмаслигини кўплаб тарихий мисоллар ҳам кўрсатади [2].

Биз тадқиқ этаётган Марказий Осиёнинг қадимги давр ва ўрта асрлардаги маданий алоқалари тарихини илк, қадимги ва ўрта асрлар даври босқичларига ажратиб ўрганиш мумкин. Тадқиқотчилар илк босқич энг қадимги даврдан бошлаб мил. авв. I минг йиллик бошларигача, қадимги давр босқичи Аҳмонийлар давридан илк ўрта асрларгача давом этганини, ўрта асрлар босқичи эса илк ва ривожланган ўрта асрлар, Амир Темур ва темурийлар даври ҳамда сўнгги ўрта асрлар давларига бўлинишини қайд этадилар [3].

Тадқиқотлар шундан далолат берадики, Ўрта Осиё ва Қадимги Шарқ дунёси ўртасидаги маданий таъсир ва алоқалар тош давридаёқ бошланган. Ўрта Осиёнинг жанубий ва марказий ҳудудларининг Қадимги Шарқ цивилизациялари марказлари билан ўзаро маданий мулоқоти янги тош даврида бошланиб, энеолит ва бронза даврида ўзининг ривожланган палласига кирди. Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари узоқ давом этган бу давр давомида Шарқ цивилизациясининг илк ўчоқларидан келаётган иқтисодий ва технологик таъсир (суғорма деҳқончилиги ва ўтроқ маконларнинг пайдо бўлиши, хунармандчиликда кулолчилик чархининг жорий этилиши, мис ва бронза металлургиясининг бошланиши, илк шаҳарсозлик маданияти ва давлат бошқаруви асосларининг шаклланиши) доирасида бўлиб келишди.

Қадимги давлардан қарайдиган бўлсак, илк темир ва аҳмонийлар даври Ўрта Осиё ва Қадимги Шарқ ўртасидаги ўзаро маданий таъсирнинг янги босқичини бошлаб берди. Маданий алоқаларнинг бу янги босқичида Ўрта Осиёда дастлабки танга пуллар муомалада пайдо бўлди, Хоразм, Бактрия ва Суғд ёзувига асос бўлган оромий алифбоси кириб келди. Бу даврда минтақамиз шимолида қадимги туркий ёзувлар ҳам пайдо бўлади. Бу ҳақда Ўзбекистон ҳудудидан топилган қадимги туркий битиклар, Олмаотадан 50 км. шарқда, Исик дареёси бўйида жойлашган қадимги мазор-қўрғондан топилган қумуш идишдаги туркий ёзув далолат беради. Туркийшунос олимлар мил. авв VI-V асрларга оид бўлган Исик ёзуви Урхун-Енисей алифбосининг қадимги Олтой диалектида ёзилганлигини қайд қилиб ўтишган [4].

Шу билан бирга, мил. авв. I минг йиллик бошларида минтақамизда шаклланган Марғиёна, Суғдиёна, Бактрия ва Хоразм каби тарихий-маданий вилоятлар шарқ цивилизациясининг илғор техник ютуқларини қабул қилувчи ва

бошқа худудларга таркатувчи худудлар бўлибгина қолмасдан, балки қадимги Шарқнинг қўшни вилоятлари маданиятидан анча фарқ қиладиган, маҳаллий анъаналарга ва тараккиётнинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлган юксак ривожланган Ўрта Осиё маданияти марказларига айланишди. Хусусан, кейинги йиллардаги тарихий тадқиқотлар натижаларини таҳлил қилиб, мил. авв. VI-IV асрларда Хоразм, Суғд, Бактрия ва Марғиёна маданияти маҳаллий анъаналарга асосланганлигини ва бу вилоятлар моддий маданияти Эрон аҳамонийлари маданиятидан тубдан фарқ қилганлигини кўриш мумкин. Бунинг натижасида ўзаро маданий ҳамкорлик икки томонлама бўлиб, ҳатто илгари цивилизациянинг иккиламчи ўчоқлари ҳисобланган Ўрта Осиё вилоятларидан цивилизациянинг илк ўчоқларига ғоявий таъсир юз берди. Буни биз асл ватани Хоразм бўлган зардуштийлик динининг Эронда, Афғонистон ва Ҳиндистон шимолида тарқалиши ва катта таъсирга эга бўлиши мисолида ҳам кўрамиз [5].

Александр Македонский юришларидан кейин минтақада юнон алифбосига асосланган ёзув, танга пуллар ва ўлчов бирликларининг янги тизими, турли санъат буюмлари тарқалди. Шу билан бирга Ўрта Осиёда ва Афғонистон шимолида яшаётган юнон-македонлар қурилиш, меъморчилик ва ҳунармандчиликда маҳаллий анъаналарни қабул қилдилар, қадимги маҳаллий динлар юнонлар диний қарашлари ва антик мифология образлари билан қўшилиб кетди. Эллинизм маданияти анъаналари юнонлар бошқарувидан анча кейин, қушонлар салтанати даврида ҳам сақланиб қолгани бу маданий таъсирнинг маҳаллий халқ ичига анча чуқур сингиб борганлигини кўрсатади.

Қушонлар даври Марказий Осиё минтақаси маданий алоқаларида янги йўналишни юзага келтириб чиқарди. Бу алоқалар Марказий Осиёда буддизмнинг кенг ёйилиши бадий маданиятда янги оқим – юнон-ҳинд ва буддизм санъатлари қўшилиши (синтези) маҳсули бўлган Гандҳара мактабини юзага келтирди. Бу Айритом шарафа безакларида, Будда ва Бодхисатва ҳайкалларида, шунингдек Ўзбекистон жанубидаги Фаёзтепа, Қоратепа ва Далварзинтепадан топилган тасвирий санъат намуналарида акс этган. Холчаён ёдгорлигидан топилган ҳайкалларда Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Эрон ва Шарқий Туркистонда учрайдиган “Дионис мавзуси” кўзга ташланиши [6] Ўзбекистон жанубининг Марказий Осиё маданий алоқалари тизимида тутган аҳамиятини кўрсатиб туради. Бу даврда Будда таълимоти Марказий Ўрта Осиё орқали Шарқий Туркистон ва Хитойга ҳам тарқалгани, Хитойдан эса Шарқий Туркистонга кириб келгани [7] маданий таъсирнинг яна бир ёркин кўринишидир.

Буюк ипак йўли тармоқларининг шаклланиши билан, яъни мил. авв. II аср сўнги чорагидан бошлаб, Ўрта Осиё ва Хитой ўртасидаги маданий алоқалар ривожлана бошлади. Фарғона водийсининг антик даврга мансуб кўплаб маконларидан Хитойдан келтирилган ойна буюмлар, у-шу, қай юань тун бао типидagi тангалар [8] ва Хитой ипагидан тайёрланган ипак матолар ҳамда бошқа кўплаб маҳсулотлар топилгани маълум. Фарғона водийсидан эса хитойликларнинг ҳарбий-стратегик интилишларида катта ўрин тутган самовий отлар ва Хитой кишлок ҳўжалиги ва ҳунармандчилигида катта иктисодий ўзгаришларни келтириб чиқарган беда экиш, узумчилик, пахта етиштириш, бодринг ва бошқа полиз маҳсулотларини маданийлаштириш, рангли шишалар тайёрлаш сир-асрорлари ўзлаштирилди [9].

Таъкидлаш лозимки, Марказий Осиё халқларининг мусика ва рақс санъати қадим асосларга эга бўлиб, бу ҳақда мусика асбобларининг сопол, суяк ва бошқалардан ишланган нусхалари, айрим бадий безаклар ва деворий тасвирлардаги маълумотлар, мусика илмига бағишланган махсус рисоалар шохидлик беради. Қадимги даврда ва ўрта асрларда минтақамизнинг турли худудларида мусика ва ашула ҳамда рақс санъатидаги ўзига хос йўналишлар узил-кесил шаклланди. Минтақа ижтимоий-маданий ҳаётида катта ўрин тутган бу санъат ютуқлари минтақа тарихий-маданий вилоятларининг бир-бири ҳамда қўшни халқлар билан маданий алоқалар асосида ривожланиб келгани эътиборга лойиқ. Хусусан, илк ўрта асрларда Ўрта Осиё мусика асбоблари, рақс санъати Хитойда катта эътибор қозонгани, Ҳиндистон ва Ўрта Осиё мусикаси санъатида ҳамкорлик анъаналари [10] ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин. Ўрта асрларга келиб минтақа мусика ва рақс санъатида ҳинд, эрон, араб ва бошқа халқлар билан ҳамкорлик ҳам мавжуд бўлиб, изчил ривожланиб келгани маълум.

Тадқиқотлар шундан далолат берадики, Марказий Осиёнинг турли тарихий-маданий минтақалари тарихнинг энг қадимги давридан бошлаб ўзаро ва қўшни халқлар билан доимий маданий муносабатда бўлиб келганлар. Бу маданий алоқалар ижтимоий-иктисодий ҳаётнинг турли соҳаларидаги ҳамкорлик, турли технологик ютуқларни кенг микёсда ўзаро алмашиш, савдо-сотик ва элчилик муносабатлари, ҳунармандчилик, меъморчилик, ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат ва маданиятнинг бошқа соҳаларидаги ўзаро таъсир, диний-фалсафий қарашлар ва ахлоқий мезонлар алмашинуви, маълумотлар, янгиликлар ва илм-фаннинг турли соҳаларидаги ҳамкорлик, ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларидаги технологик янгиликларнинг, ёзув ва нумизматик жараёнларнинг тарқалиши каби бошқа кўринишларда амалга оширилиб келинди. Бу жиҳатдан минтақанинг қадимги йўллари, айниқса Буюк ипак йўли бўйлаб амалга оширилган маданий мулоқотнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. Минтақанинг асосий йўлларидаги савдо қарвонлари таркибида ҳунармандлар, олимлар, шоирлар ва мусикачилар ҳам бор эди. Тадқиқотчилар бу жиҳатдан илк ўрта асрларда минтақа халқлари, хусусан, суғдийларнинг шарқнинг улкан худудида турли маданий анъаналар ва динлар (зардуштийлик, буддизм, насронийлик, монийлик) ни ёйиш ва жорий қилишда ҳам катта ўрин тутганлигини, шу билан бирга бу ўзаро алоқалар бир томонлама бўлмасдан, маданий таъсир Шарқдан Фарбга – Хитойдан Ўрта Осиёга, Эронга, Олд

Осиёга ҳам тарқалганини таъкидлашади. Ривожланган ўрта асрларда минтақанинг маданий алоқалари ривожда марказлашган давлатларнинг пайдо бўлишига илм-фаннинг турли соҳаларида, моддий ва маънавий ҳаётда эришилган ютуқлар асос бўлди [11].

Ўрта асрлар давридаги маданий алоқалар, ягона дин, ёзув, давлат бошқаруви ва ижтимоий ҳаётдаги яқинлик минтақанинг турли ҳудудларида умумминтақавий маданият шаклланишига олиб келиши билан бирга барча мусулмон мамлакатлари маданиятида ҳам умумийлик ва яқинликни келтириб чикарди. Бу даврда Ўрта Осиё маданияти ҳақида сўз кетганда минтақа халқлари менталитетига хос бўлган муҳим бир хусусиятни, яъни барча тарихий даврларда бу ҳудудда хайратда қоларли бағрикенглик бўлганини таъкидлаб ўтиш керак [12].

Хулоса қилиб айтганда, Ўрта Осиё халқларининг маданий алоқалари ўтган тарихий даврлар давомида эзгулик, бунёдкорлик ва умуминсоний тараққиётга хизмат қилиб келди. Ўрта Осиё цивилизациясининг бош ғояси сифатида бугунги кунда ҳам амалда бўлиб келаётганлигини, аجدодларимиз асос солган ўлмас қадриятлар давом этаётганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бунини Ўзбекистоннинг ташқи маданий алоқалари ва мамлакатимиздаги маданий тараққиёт мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адолат, 2001. – Б. 46.
2. Махкамова Д. Узбекистан в системы международных культурных связей (особенности и закономерности исторического развития) // Дисс... на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. – Ташкент, 2005. – С. 47.
3. Мавлонов Ў., Махкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари – Тошкент: Академия, 2004. – Б. 12-13.
4. Содиков Қ. Қўқ турк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини. – Ташкент, 2004. – Б. 10-20.
5. Сагдуллаев А.С., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 11.
6. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент, 1996. – Б. 16-22.
7. Далварзинтепа – кушанский город на юге Узбекистана. – Ташкент, 1978. – С. 211.
8. Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан / Пер. Е.В. Зеймяля и Е.И. Лубо-Лесниченко. – М.: Наука, 1981. – С. 331.
9. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусства Узбекистана. – М., 1965; Малькеева А.А. Значение Великого шелкового пути в расширении международных музыкальных связей // На Среднеазиатских трассах Великого шелкового пути. Очерки истории и культуры. – Ташкент: Наука, 1990. – С. 39-59.
10. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. – Т., 1999; Ўша муаллиф. Цивилизации, культура, государственности Центральной Азии. – Т., 2005.
11. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк ўйғониш даври маданияти. – Т., 1994.
12. Мавлонов Ў. Илк мусулмон Ўйғониш даври ва диний бағрикенглик // Бағрикенглик – жамият барқарорлигининг асоси: Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент., 2003. – Б. 121-123.